

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9:34.01(477)

В. С. Медведєв*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ***О. А. Левенець***кандидат психологічних наук, доцент,
старший викладач кафедри психології охоронної діяльності
Інституту Управління державної охорони України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК СФЕРА РЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ (ЧАСТИНА 1)

Діяльність є фундаментальною теоретико-прикладною проблемою сучасної психології. Особливим різновидом діяльності є злочинна діяльність, яка становить одну із основних реальних і потенційних загроз національній безпеці України.

Поняття «злочинна діяльність» розглядається в літературі з кримінального права, криміналістики, кримінології, а також юридичної психології. Юристи часто ототожнюють злочинну діяльність з окремим злочином, навіть одиничним неумисним злочинним діянням. Разом з тим, аналіз визначень поняття злочинної діяльності показує, що під нею найчастіше мається на увазі ряд злочинних діянь, зумовлених певними антигромадськими цілями, інтересами, мотивами, способом життя особи чи групи осіб. Іноді говорять про злочинну діяльність і в тих випадках, коли особа чи група осіб проводить досить тривалу і ретельну підготовку до здійснення задуманого злочину, виконує ряд складних дій з його вчинення, а потім і приховування, перешкоджає його виявленню, а в разі виявлення – протидіє розслідуванню.

Вивчаючи джерела, присвячені даній проблематиці, можна виділити історико-критичні огляди досліджень девіантної поведінки. Серед них виокремлюються кримінологічні праці Ф.М. Решетникова, І.І. Карпеца, Н.П. Дубініна, Н.Ф. Кузнецової, Г.М. Мінковського, О.Р. Рагінова, О. М. Джужі та ін., а також соціологічні роботи І.С. Кона, Л.Г. Іоніна, Г.В. Осипова та ін. Окремі кримінологи, вивчаючи злочинну поведінку, акцентують увагу на особі злочинця. Одночасно низька продуктивність психологічних досліджень, на думку цих фахівців, пояснюється надмірним захопленням психологів соціальними, зокрема й математичними, методиками, що призводить до «психології без душі» [2].

Іншу групу складають праці, в яких робляться спроби осмислення сутності та значення різних видів девіантної поведінки, зокрема злочинної, у розвитку суспільства. До них відносяться

роботи методологічного та загальнотеоретичного характеру Я.І. Гілінського, В.М. Кудрявцева, В.С. Нерсесьяна, О.М. Яковлева.

У контексті криміналістики цю проблему висвітлювали у своїх працях Р.С. Белкін, О.М. Васильєв, В.Г. Гончаренко, А.В. Дулов, А.Ф. Зелінський, Н.І. Клименко, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, М.Й. Коржанський, В.К. Лисиченко, В.О. Образцов, М.Я. Сегай та інші. На сучасному етапі розвитку криміналістики дослідження цієї проблеми отримало новий імпульс у дисертаційних роботах С.В. Євдокіменка (2002 р.), В.О. Сакало (2002 р.), Н.С. Карпова (2007 р.).

Значну частину робіт складають дослідження конкретних видів девіантної поведінки. Серед них особливе місце посідають праці, присвячені різним аспектам вивчення злочинності. В їх числі слід відзначити монографії Ю.М. Антоняна, О.І. Гурова, К.Є. Ігошева, І.І. Карпеца, Г.М. Мінковського та інших.

Але незважаючи на те, що це соціальне явище є об'єктом вивчення багатьох дослідників, наукові пояснення щодо її сутності досить часто мають неоднозначний, а іноді суперечливий характер. Наприклад, у праві про діяльність як об'єкт правового регулювання йдеться лише про зовні виражену її сторону, тобто про вольову зовнішню поведінку людини. Таким чином, злочин може утворювати тільки конкретний акт вольової поведінки людини. Визнання об'єктом правового регулювання не поведінки, а діяльності уявляється недостатньо обґрунтованим, тому що право може регулювати лише зовнішню поведінку людини, воно не може впливати на ті форми людської активності, що обмежуються лише свідомістю людини і не об'єктивуються зовні, у конкретних актах його поведінки. Але поняття «діяльність» за обсягом значно ширше поняття «поведінки»: воно містить у собі не тільки зовнішній прояв активності людини, тобто її поведінку, але і внутрішню, психічну діяльність. Саме зовніш-

ня поведінка людини, її окремі акти у формі дій (бездіяльності), розглянуті з погляду їхньої значимості (цінності) для суспільства, виступають об'єктом правової, моральної та ін. оцінки. Але під час розслідування злочинів у вигляді окремих дій часто буває недостатньо інформації, щоб за даними поведінки достовірно встановити психологічний механізм його вчинення. Діяльність, у тому числі злочинна, багато в чому обумовлена психологічними особливостями самої людини. Кримінальний процесуальний кодекс України, визначаючи предмет доведення, вимагає з'ясування обставин, що впливають на ступінь і характер відповідальності обвинувачуваного, а також інших обставин, що характеризують особистість обвинувачуваного. Структурно-психологічний аналіз, тобто розгляд вчиненого злочинного акту поведінки в єдності з попередньою діяльністю цієї особи (як правило, до злочину), дає можливість виявити всю діяльність в цілому і вхідні в неї незлочинні дії, в яких у більшості випадків чітко виражені мотиви і цілі їх здійснення. Якщо окремих злочин може обумовлюватися зовнішніми обставинами і носити реактивно-ситуативний характер, то злочинна діяльність завжди є усвідомлюваною, а її витoki слід шукати у самій особистості.

З точки зору психології будь-яке правопорушення, злочин можна розглядати як особливий вид діяльності, певної соціальної активності особистості, що виявляється в специфічних формах протиправної поведінки, в якій виражається ставлення суб'єкта до соціальних цінностей, особливості його психіки, індивідуально-психологічні властивості, мотиваційна сфера особистості, психічний стан.

Таким чином, слід визнати, що інтенсивність розробок з даної проблематики не призвела до впорядкованого розуміння поняття «злочинної діяльності», а їх кількість ще не надала нової якості науковому знанню.

Метою статті є аналіз психолого-юридичної сутності злочинної діяльності та її структури, а також розгляд особливостей реалізації особистості в злочинній діяльності.

Злочинну діяльність, попри її специфіку та видову розмаїття, можна розглядати як вид людської діяльності, тому на неї різною мірою поширюються загальні психологічні ознаки діяльності. Безпосередню основу психологічної характеристики злочинної діяльності становлять загальнопсихологічна теорія діяльності та психологічна теорія професійної діяльності, розроблених у працях С.Л. Рубінштейна, К.К. Платонова, О.М. Ткаченка, О.М. Леонтьєва, Г.В. Суходольського та ін. Це дозволяє глибше зрозуміти сутність злочинної діяльності, підвищити ефективність її запобігання та припинення.

Розглядаючи злочинну діяльність як можливу сферу самореалізації особистості, слід підкреслити, що самореалізація особистості була предметом уваги науковців, зокрема

К.О. Абульханової-Славської, Л.І. Анциферової, Г.С. Батіщева, О.Ф. Бондаренка, Є.І. Головахи, Г.С. Костюка, О.О. Кроника, О.М. Леонтьєва, С.Д. Максименка, В.Г. Панка, В.А. Роменця, С.Л. Рубінштейна та ін.). Вони розглядали самореалізацію як переважно свідомий, цілеспрямований процес розкриття й опрідметнення сутнісних сил особистості в її різноманітній практичній діяльності. Узагальнюючи напрацювання дослідників, можна зробити висновок, що уявлення про життєві цілі, цінності й ідеали, мотиви й інтереси виступають значимою детермінантою життєдіяльності суб'єкта. Можна передбачити, що саме рівень розвитку (вираженості) зазначених вище характеристик і ознак можуть здійснювати вплив на характер і успішність самореалізації суб'єкта. Саме тому, оцінюючи особистість злочинця, необхідно виявляти домінуючі спонукання його вчинків, поведінки, способів досягнення мети та стратегію його життєдіяльності в цілому.

Через діяльність людина впливає на природу, речі й предмети, інших людей. Об'єктивуючи в діяльності свої внутрішні якості, вона виступає по відношенню до речей як суб'єкт, а до людей – як особистість. Зазнаючи, у свою чергу, зустрічного впливу, людина виявляє таким шляхом суттєві, об'єктивні властивості речей, предметів, людей, природи і суспільства. У більш загальному плані, змістом діяльності є створення, використання, збереження, руйнування матеріальних та духовних цінностей, людських взаємодієвпливів.

Важливо підкреслити, що руйнування може виступати складовою частиною чи елементом суспільно-корисної діяльності. Що ж до злочинної діяльності, то вона носить в цілому дестабілізуючий, руйнуючий характер і тільки в окремих випадках може включати умовно позитивну складову. Показові в цьому відношенні підпільне виробництво товарів, продуктів харчування чи надання певних послуг, наприклад, незаконна лікувальна діяльність тощо.

Можна сказати, що злочинна діяльність – це збочення нормальної діяльності чи здійснення її з порушенням правових норм.

Людська діяльність за своєю сутністю має соціально-історичний характер. Людина не лише пристосовується до умов життя, а й змінює їх для задоволення своїх потреб. Свідомий, цілеспрямований характер діяльності виявляється в тому, що людина планує свою діяльність, добирає засоби її здійснення, регулює її процес та передбачає результат. Самореалізація в будь-яких формах дозволяє задати для конкретної людини доволі чіткі межі та орієнтири можливого й бажаного (її дій і вчинків, діяльності й поведінки, активності в цілому).

У найбільш загальному вигляді злочинну діяльність можна визначити таким чином. Злочинна діяльність – це шляхи та способи існування й розвитку злочинної частини суспільства. Вона представляє собою прояв та віддзеркален-

ня соціальної сутності злочинів в якості соціального елементу життєдіяльності суспільства.

Більш розгорнутим та психологічним за змістом є визначення В.П. Бахіна: «Злочинна діяльність – це система передбачених кримінальним законом діянь та тісно пов'язаних з ними інших передкримінальних і посткримінальних дій, що психологічно детерміновані загальним мотивом, реалізація якого планується суб'єктом шляхом постановки і досягнення часткових, проміжних цілей» [1].

Ми визначаємо злочинну діяльність як певну сукупність усвідомлених, узгоджених між собою злочинних діянь, які поєднуються, регулюються та управляються загальною метою.

У зв'язку зі злочинністю структура діяльності може розглядатися у двох площинах – «горизонтальній» та «вертикальній» [3]. Перша передбачає виділення в діяльності таких елементів, як мета, мотив, спосіб досягнення, результат. Горизонтальна площина дозволяє з'ясувати спільне та відмінне між злочином та злочинною діяльністю, що співвідносяться між собою як конкретне та особливе. Друга передбачає виділення таких елементів, як дії та рухи. Вертикальна площина дає змогу встановити психологічну сутність злочинного професіоналізму як сукупності умінь та навичок. Адже саме професіоналізм становить основу злочинної діяльності та забезпечує її високу ефективність.

Діяльність як така – це особлива, суто людська форма активності. Системоутворюючим чинником діяльності є мотив. При цьому, як правило, діяльність полімотивована, тобто її спонукає багато мотивів, їхня ієрархія. Провідні мотиви здебільшого визначають спрямованість діяльності. Однак у певних ситуаціях на неї можуть впливати мотиви, які не мали спочатку спонукальної сили.

Отже, мотив як елемент діяльності представляє собою безпосереднє спонукання до неї. Як особистісний атрибут він може бути і процесом, і станом, і властивістю. У першому випадку – це швидкоплинні, ситуативні мотиви, у другому – більш стійкі, стабільні, у третьому – такі, що стали рисами спрямованості особистості. Мотиви мають різну міру усвідомлення: потяги – мінімально усвідомлені мотиви, бажання – переважно усвідомлені, хотіння – в основному усвідомлені, переконання – повністю усвідомлені.

Злочинну діяльність спонукають мотиви вищого рівня усвідомлення, тобто переконання, які відображають життєві цінності й принципи, що, об'єднуючись у систему впорядкованих поглядів, утворюють відповідний світогляд особистості.

Визначальним елементом злочинності як діяльності виступає мета, на відміну від мотиву, який є ключовим елементом злочину. Якщо мотив окремого злочину може усвідомлюватися в різній мірі чи неадекватно, що характерно для імпульсивних, ситуативно-реактивних злочинів, злочинів із необережності, то мета злочин-

ної діяльності носить повністю усвідомлюваний характер. Саме мета надає умисел злочину як окремому ланцюжку злочинної діяльності й дозволяє виразно усвідомити його мотив. Так, як правило, погано усвідомлюються конкретні мотиви злочинів, що скоюються на сімейно-побутовому ґрунті і є способом розрядки раптово чи ситуативно виникаючих емоційних станів – люті, неприязні, роздратування.

Показовим у цьому відношенні є злочин, який був скоєний у м. Ізмаїлі Одеської області. В одній квартирі триповерхового будинку було виявлено трупи жінки і трьох її донечок – восьми, шести і трирічного віку. Смерть усіх їх настала внаслідок різаних ран. Зрозуміло, таке звіряче масове вбивство сколихнуло місто, його жителі були вкрай шоковані трагедією.

Сім'я була порядною, до асоціального типу не належала. Чоловік і дружина – глибоко віруючі. Колеги по роботі (він ветеринарний інспектор у порту, вона до декрету працювала логопедом у дитсадку) про них відгукувалися виключно позитивно.

Окрім трьох маленьких дочок, подружжя мало двох дорослих синів – 18 та 16 років. Старший з них начебто віддалився від сім'ї через те, що батьки наполегливо долучали дітей до церкви. Втім, він виявився поза підозрою, бо в той час перебував у титки в Новоросійську. Там був і батько – приїхав провідати сина. Отже, ні ворогів, ні очевидних майнових чи інших мотивів злочину оперативники не віднайшли. Стандартні версії після перевірок раніше судимих, наркоманів тощо відпали одразу.

Отже, жінку та дітей убивав хтось «свій»: господиня сама відчинила двері, до того ж замки, як зазначили експерти, чужого втручання не зазнали. Таким чином убивця перебував десь поблизу. Світло було пролите після другого поквартирного обходу.

Під час зустрічі з жінкою, яка мешкала на першому поверсі, розшуковці взяли її на замітку: у поведінці ця людина похилого віку мала ледь помітні ознаки психічного відхилення. Під час другого візиту правоохоронців вона несподівано заявила, що біля сусіднього будинку знайшла закривавленого ножа і пред'явила його. Місце, на яке вказала жінка, одразу викликало сумнів: відкрито, людно, постійний рух місцевих жителів, кожен з яких знав про трагедію. Отже, ножа у крові відразу знайшли б. Крапку поставив обшук, у ході якого правоохоронці вилучили заготовку ножа, аналогічну знаряддю вбивства. Після цього почули і визнання вини. Як пояснила вбивця, позбавити життя сусідку і трьох малолітніх дітей її змусило те, що старші сини цієї родини часто поводитися по-хуліганськи: могли подзвонити в двері і втекти або пестарду під вікно кинути.

Отже, у психологічному плані мета – це об'єктивно існуючі предмети, речі, явища і, разом з тим, суб'єктивний усвідомлений образ передбаченого результату, досягнути якого особистість намага-

ється. Поряд із ситуативними (безпосередніми) цілі можуть бути віддаленими (тактичними чи стратегічними). Досягнення проміжної мети виступає умовою, яка визначає досягнення мети кінцевої. При цьому діє така закономірність: розвиток психічного життя пропорційний відстані між потребою особистості та засобами її задоволення. Чим віддаленішою та важчою для досягнення є мета, тим меншою є її спонукальна сила, тим більше інтелектуальних та вольових зусиль потрібно прикласти для її досягнення. Цю закономірність сформулював швейцарський психолог Е. Клапаред, відомий тим, що вперше в історії світової психології запропонував термін «юридична психологія».

Стратегічною, кінцевою метою злочинної діяльності є забезпечення бажаного існування у вигляді соціального, психологічного та майнового домінування осіб, що займаються цією діяльністю.

У процесі реалізації особистості у злочинній діяльності особлива роль належить інтересам, які реалізуються через свідомість індивіда, перетворюючись у прагнення до вчинення конкретного злочину. Інтерес є ланкою між спрямованістю і мотивами; сформулювати інтерес – означає зробити дієвим мотив поведінки чи сформулювати його заново. Інтереси можна поділити на чотири групи: 1) до результату злочинної дії – в разі співпадання цілі і наслідків, що наступили; 2) до самих дій (коли ціль і результати не співпадають); 3) до злочинної поведінки безвідносно її результату; 4) до самотвердження через демонстрацію сили, хоробрості, переваги, незвичності та інших проявів злочинного змісту. Зазначені різновиди прагнень (власне мотивів дій) відрізняються своєрідністю, а їх конкретизація наближає нас до предметного розгляду мотивації злочинної поведінки.

Наступним елементом злочинної діяльності є спосіб досягнення мети. Спосіб здійснення діяльності підпорядковується цілі й до певної міри визначається нею. Поняттям «спосіб злочинної діяльності» охоплюються:

– методи та прийоми фізичного впливу (нанесення тілесних ушкоджень, отруєння, вбивство, викрадення, захоплення в заручники тощо);

– методи та прийоми психологічного впливу (обман, зловживання довірою, навіювання, залякування, погрози тощо);

– матеріальні знаряддя – спеціально виготовлені (відмички, саморобна вогнепальна та холодна зброя, фальшиві гроші, заточені монети і таке інше) та прилаштовані до злочину (різноманітні інструменти, вогнепальна зброя, вибухівка, транспорт тощо);

– засоби діяльності (транспорт, підроблені документи, спеціальний одяг тощо);

– технологія діяльності – сукупність взаємопов'язаних вищезазначених компонентів та послідовність їх застосування.

Важливим питанням, пов'язаним із способом досягнення мети, є організація діяльності.

У злочинній діяльності вирізняються індивідуальний та спільний (груповий) види організації діяльності. Індивідуальна організація притаманна шлюбним аферистам, кілерам, шахраям, що видають себе за впливових чи посадових осіб, окремим кишеньковим та квартирним злодіям, грабіжникам.

В індивідуальній організації найбільш виразно прослідковується те, що психологи називають стилем діяльності, а юристи – почерком злочинця. Індивідуальний стиль діяльності – це стійка, притаманна конкретній особі система психологічних та інших засобів, прийомів, методів виконання діяльності. Варіативність індивідуальних стилів діяльності об'єктивно визначається можливістю вибору різних способів досягнення мети, а суб'єктивно вона залежить від індивідуально-психологічних особистісних якостей людини. Індивідуальний стиль злочинної діяльності дозволяє людям з різними індивідуально-типологічними особливостями нервової системи, різною структурою здібностей, темпераменту, характеру досягати однакової ефективності під час виконання однієї і тієї ж діяльності різними способами.

Спільна організація діяльності проявляється у трьох основних формах: спільно-індивідуальній, спільно-послідовній та спільно-інтегральній.

Спільно-індивідуальна форма. Члени групи отримують однакове завдання, але виконують індивідуально, діючи незалежно один від одного і координуючись через організатора. При такій формі вимоги до сформованості найнижчі, а можливості прояву самостійності та індивідуального стилю злочинної діяльності найвищі.

Елементи спільно-індивідуальної форми є провідними у злочинній діяльності шахраїв, наприклад, валютних «кидал», наркокур'єрів, рекетирів, незаконних «приватизаторів» та ін.

Завершальним елементом злочинної діяльності є результат – матеріальний або психологічний ефект. Результат може частково чи повністю не збігатися з очікуваннями, і тоді він оцінюється як негативний, неповний чи навіть зовсім неочікуваний.

Особистість формується і проявляється в її діяльності. Діяльність – це процес взаємодії людини зі світом, але процес не пасивний, а активний, свідомо регульований, завдяки чому вона досягає свідомо поставленої мети, яка виникає внаслідок прояву певної потреби. Високомотивовані особи кримінального середовища схильні виявляти значні вольові зусилля в реалізації свого потенціалу і досягати значних результатів у сфері злочинної діяльності. Увесь процес злочинної діяльності спрямований на реалізацію поставленої мети і отримання бажаного результату. Результат – матеріальне втілення інтересів суб'єкта, що спонукали його до скоєння злочинів. Результатом також можна вважати і задоволення злочинцем будь-яких своїх моральних і фізичних потреб, бажань, пристрастей, прагнень.

Література

1. Бахин В.П. Тактика преступников / В.П. Бахин // Тактические приемы противодействия преступников следствию. – К. : Изд-во Семенко Сергея, 2009. – 44 с.
2. Джужа О. М. Кримінологія: [навч. посіб.] / О.М. Джужа, Ю.Ф. Иванов,. – К. : ПАЛИВОДА. – 2006. – 264 с.
3. Карпов Н.С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності : [монографія] / Н.С. Карпов. – К.: Київ. Нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 522 с.
4. Медведев В.С. Психологія злочинної діяльності : [навч. посіб.] / В.С. Медведев. – К : Атіка, 2012. – 204 с.
5. Медведев В.С. Організована злочинна діяльність як загроза національній безпеці України // Науковий вісник. – № 2 (1). – 2013. – м. Львів: ЛДУВС. – С. 109–117.

Анотація

Медведев В. С., Левенец О. А. Злочинна діяльність як сфера реалізації особистості (частина 1). – Стаття.

Статтю присвячено аналізу юридико-психологічної сутності злочинної діяльності та розгляду її структури. Висвітлено особливості реалізації особистості в злочинній діяльності. У першій частині статті досліджено такі елементи злочинної діяльності, як мета, мотив, спосіб досягнення та результат.

Ключові слова: злочинна діяльність, структура злочинної діяльності, реалізація особистості у діяльності, особистість злочинця, мета, мотив, спосіб досягнення та результат злочинної діяльності.

Аннотация

Медведев В. С., Левенец Е. А. Преступная деятельность как сфера реализации личности (часть 1). – Статья.

Статья посвящена анализу юридико-психологической сущности преступной деятельности и рассмотрению ее структуры. Освещены особенности реализации личности в преступной деятельности. В первой части статьи исследованы такие элементы преступной деятельности, как цель, мотив, способ достижения и результат.

Ключевые слова: преступная деятельность, структура преступной деятельности, реализация личности в деятельности, личность преступника, цель, мотив, способ достижения и результат преступной деятельности.

Summary

Medvediev V. S., Levenets O. A. Criminal activity as a sphere of personal fulfilment (part 1). – Article.

The article is dedicated to analysis of psychological-legal essence of criminal activity and its structure review. It also enlightens the peculiarities of personal fulfilment in criminal activity. The first part of the article discovers such elements of criminal activity as the purpose, motive, ways of achievement and result.

Key words: criminal activity, structure of criminal activity, personal fulfilment in activity, personality of criminal, purpose of crime, motive of crime, ways of achievement and result of criminal activity.